UO‘K: 94(575.1):636"1925/1941"

# O‘ZBEKISTONDA AGRAR ISLOHOTLAR, KOOPERATSIYA VA JAMOALASHTIRISHNING CHORVACHILIKKA TA’SIRI (1925–1941-YILLAR)

***Raimov Abdullo Yuzboy o‘g‘li***

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti*

*Gmail: abdullaraimov975@gmail.com. https://orcid.org/0009-0007-7542-2290*

*Tel: (99) 3369697*

**Annotatsiya.** Maqolada 1925–1941-yillarda O‘zbekistonda o‘tkazilgan yer-suv islohoti, qishloq xo‘jaligi kredit kooperatsiyasi va yoppasiga jamoalashtirishning chorvachilik tarmog‘iga ta’siri arxiv hujjatlariga tayangan tadqiqotlar va statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. Dehqonlarning ijtimoiy tarkibidagi o‘zgarishlar, paxta yakkahokimligining shakllanishi, qoramol va tuyalar sonining qisqarishi hamda urush arafasida kolxoz ot fermalarining hududiy rivojlanishi ko‘rib chiqilgan.

**Kalit so‘zlar:** yer-suv islohoti, kredit kooperatsiyasi, jamoalashtirish, quloqlashtirish, paxta yakkahokimligi, chorvachilik, kolxoz ot fermasi.

**Аннотация.** В статье на основе исследований, опирающихся на архивные документы, и статистических данных анализируется влияние земельно-водной реформы, сельскохозяйственной кредитной кооперации и сплошной коллективизации, проведённых в Узбекистане в 1925–1941 гг., на отрасль животноводства. Рассматриваются изменения в социальном составе дехканства, становление хлопковой монокультуры, сокращение поголовья крупного рогатого скота и верблюдов, а также территориальное развитие колхозных конских ферм накануне войны.

**Ключевые слова:** земельно-водная реформа, кредитная кооперация, коллективизация, раскулачивание, хлопковая монокультура, животноводство, колхозная конская ферма.

**Abstract.** Drawing on archive-based studies and statistical data, the article analyses the impact of the land and water reform, agricultural credit cooperation and mass collectivisation carried out in Uzbekistan in 1925–1941 on the livestock sector. Changes in the social composition of the peasantry, the emergence of the cotton monoculture, the decline in the number of cattle and camels and the regional development of collective-farm horse farms on the eve of the war are examined.

**Keywords:** land and water reform, credit cooperation, collectivisation, dekulakisation, cotton monoculture, livestock farming, collective-farm horse farm.

## Kirish

XX asrning 20–30-yillarida O‘zbekiston qishlog‘ida yuz bergan agrar o‘zgarishlar dehqon xo‘jaligining butun tuzilishini, jumladan, chorvachilikni tubdan o‘zgartirdi. Yer-suv islohoti, kooperatsiya va jamoalashtirish siyosati asosan paxtachilikni kengaytirishga xizmat qilgani uchun chorvachilik tarmog‘i bu jarayonlarda ko‘pincha ikkinchi darajali masala sifatida qaralgan.

Masalaning turli jihatlari tarixshunoslikda ma’lum darajada yoritilgan. R. X. Aminova jamoalashtirish tarixini O‘zbekiston markaziy davlat arxivi hujjatlari asosida tahlil qilgan [1], uning sovxozlar tarixiga bag‘ishlangan monografiyasi esa davlat xo‘jaliklari faoliyatini o‘rganishga yordam beradi [7]. R. X. Djurayev 1917–1941-yillarda chorvachilikning ahvoli va muammolarini o‘rgangan [2]. Sovet davri statistik to‘plamlari [3; 4; 5], kolxoz yilqichiligiga oid amaliy qo‘llanma [6], chorvachilik rivojiga bag‘ishlangan ommabop nashr [8] hamda yaylov chorvachiligi bo‘yicha tadqiqotlar [9; 10] ham mavzuni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.



Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta'limning o'rni hamda rivojlanish omillari

Maqolaning maqsadi agrar islohotlar va jamoalashtirish yillarida chorvachilik tarmog‘ida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni hamda ularning urush arafasidagi natijalarini aniqlashdan iborat.

## Metodlar

Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga tayanildi, qiyosiy-tarixiy, muammoli-xronologik va statistik tahlil usullari qo‘llanildi. Arxiv ma’lumotlari ular keltirilgan tadqiqotlar orqali olindi va asl rekvizitlari bilan ko‘rsatildi. Nisbiy ko‘rsatkichlar muallif tomonidan hisoblab chiqildi.

## Natijalar

1925–1929-yillarda Toshkent, Farg‘ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlarida o‘tkazilgan ikkinchi yer-suv islohoti natijasida 254,2 ming desyatina hajmidagi yer bilan ta’minlash fondi tuzilgan [1, 43]. Islohotdan keyin kambag‘allar dehqon xo‘jaliklarining 37,6 foizini tashkil etgan, badavlat xo‘jaliklar ulushi esa 1,4 foizdan oshmagan [1, 43]. Yerning qayta taqsimlanishi xo‘jaliklarni maydalashtirgan, mol va inventarga ega yirik xo‘jaliklar qatlamini esa amalda yo‘qqa chiqargan.

1924-yil oxirida respublikadagi 912 ta qishloq xo‘jaligi kredit shirkati 18 ta rayon soyuziga birlashgan va ularning a’zolari 233,5 ming kishiga yetgan [1, 44]. Kooperatsiyaga kirgan dehqonlarning 87 foizi paxtachilik bilan shug‘ullangan, boshqa tarmoqlar ulushi 13 foiz bo‘lgan, chorvachilik shirkatlari juda kam, pillachilik shirkatlari esa umuman bo‘lmagan [1, 44]. 1926-yil 1-iyulga kelib kredit kooperatsiyasi 12 ta raysoyuz va 694 ta shirkatda 368,7 ming kishini birlashtirgan [1, 44]. Davlatning paxtaga qiziqishi kooperatsiyaning yo‘nalishini ham belgilab bergan.

1929–1930-yillarda Andijon okrugining Stalin rayonida o‘rtahol xo‘jaliklar ulushi 68,4 foizdan 16 foizga tushgan, kambag‘allar ulushi esa 30,6 foizdan 49,2 foizga ko‘tarilgan [1, 48]. Xuddi shu davrda Qashqadaryo

okrugining Shahrisabz rayonida aholining 23 foizi, Bekbudi rayonida 22 foizi, Yakkabog‘ rayonida 10 foizi saylov huquqidan mahrum etilgan [1, 47]. Shahrisabz rayoni vakili o‘rtahollarning soliqdan qo‘rqib o‘zini kambag‘al deb ko‘rsatganini va ular «mexanik ravishda» yo‘qolib ketganini xabar qilgan [1, 48]. Qishloqning eng mehnatkash va xo‘jalikka ega qatlami bo‘lgan o‘rtahollarning yo‘qolishi chorva mollarini parvarish qilish an’analarining ham uzilishiga olib kelgan.

1930-yil boshida Qo‘qon okrugi kolxozlarida savodli kishilar atigi 6,1 foiz, chala savodlilar 5,6 foiz bo‘lib, kolxozlarning 55,5 foizida birorta ham savodli kishi bo‘lmagan [1, 51]. Shu yilning bahorida SredAz EKOSO yoppasiga jamoalashtirish rayonlaridan tashqaridagi kolxozlarda ham ekin maydonining to‘rtdan uch qismiga paxta ekishni talab qilgan [1, 51]. Birinchi besh yillikning so‘nggi yili — 1932-yilda paxta hosildorligini gektariga 8,1 sentnerdan 10,6 sentnerga oshirish rejalashtirilgan bo‘lsa-da, amalda u 5,9 sentnergacha pasaygan [1, 51].

1932-yil aprelida ijtimoiylashtirilgan sektor respublikadagi dehqon xonadonlarining 74,9 foizini birlashtirgan [1, 48]. Taqqoslash uchun, 1932-yil o‘rtalarida Gruziya kolxozlari dehqon xo‘jaliklarining 36,4 foizini, Armaniston kolxozlari 37,9 foizini, Belorussiya kolxozlari 47,8 foizini birlashtirgan [1, 48]. O‘zbekistonda jamoalashtirish ancha rivojlangan respublikalardagidan ham tezroq olib borilgan.

1928–1938-yillarda respublikada qoramol, tuya, eshak va xachirlar soni keskin qisqargan (1-jadval). Aminova keltirgan arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, qoramollar 1928–1932-yillarda 714,7 ming boshga (41,6 foizga), tuyalar 1928–1938-yillarda 92,3 ming boshga (65,6 foizga) kamaygan (muallif hisobi) [1, 49].

**1-jadval.** O‘zbekistonda ayrim chorva mollari soni, 1928–1938-yillar (ming bosh)

| Mol turi | 1928 | 1932 | 1937 | 1938 | 1928–1938, % |
|---|---|---|---|---|---|
| Qoramol | 1718,6 | 1003,9 | 1153,7 | 1410,9 | −17,9 |
| Tuyalar | 140,6 | 91,6 | 46,7 | 48,3 | −65,6 |
| Eshak va xachirlar | 334,9 | 221,7 | 263,0 | 305,8 | −8,7 |
| Cho‘chqalar | 4,7 | 14,5 | 126,7 | 76,3 | +16 marta |

*Manba: [1, 49] (ЦГА УзССР, R-90-fond, 8-ro‘yxat, 3609-ish, 79-varaq). Izoh: foizlar muallif hisobi.*

1930-yillar boshida rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistondan 5550 ta quloq xo‘jaligi ko‘chirilgan, shu jumladan, Farg‘ona vodiysidan 2 ming, Toshkent okrugidan 800, Xorazm vohasidan 700, Buxoro okrugidan 500, Zarafshon okrugidan 400, Kenimex rayonidan 50 ta xo‘jalik [1, 49]. Ular 1931-yilda asosan O‘rta Osiyo doirasida joylashtirilgan, 1932-yilda esa Qozog‘iston, Ukraina, Shimoliy Kavkaz va boshqa hududlarga ko‘chirilgan [1, 49]. Muallif badavlat xo‘jaliklarning ko‘pchiligi yer-suv islohoti yillaridayoq ekspropriatsiya qilinganini ta’kidlaydi [1, 49].

1930-yillar boshida davlat kolxozlarga kredit ajratgan bo‘lsa-da, ko‘p artellarda olingan kredit summasi jamoa ishlab chiqarish vositalari qiymatidan oshib ketgan, kredit esa yakka xo‘jaliklarga tarqalib ketgan [1, 51]. 1934–1937-yillarda respublikada jamoalashtirish darajasi 78,5 foizdan 95,0 foizga ko‘tarilgan [1, 50]. Kolxozga kirmagan dehqon xo‘jaliklarining ulushi 1937-yildagi 5 foizdan 1939-yil o‘rtalarida 0,8 foizga, ulardagi ekin maydoni esa 0,6 foizdan 0,03 foizga qisqargan [1, 50].

1940–1941-yillarda kolxozlarda yilqichilik fermalari tez ko‘paygan. R. X. Djurayev keltirgan arxiv ma’lumotiga ko‘ra, 1940-yil 1-yanvardan 1941-yil 1-

yanvargacha respublikada ot fermalari 2934 tadan 3397 taga, ulardagi otlar 138 706 boshdan 182 861 boshga ko‘paygan [2, 153]. Hududlar orasida Buxoro viloyati fermalar soni va ulardagi otlar bo‘yicha yetakchi bo‘lgan, Xorazm viloyatida esa fermalar soni hatto kamaygan (2-jadval).

**2-jadval.** Kolxoz ot fermalari va ulardagi otlar (1-yanvar holatiga)

| Hudud | Fermalar, 1940 | Fermalar, 1941 | Otlar, 1940 | Otlar, 1941 | Otlar o‘sishi, % |
|---|---|---|---|---|---|
| Toshkent | 342 | 392 | 21 045 | 28 850 | +37,1 |
| Farg‘ona | 568 | 712 | 20 529 | 28 455 | +38,6 |
| Samarqand | 655 | 781 | 33 087 | 42 940 | +29,8 |
| Buxoro | 721 | 833 | 36 734 | 49 028 | +33,5 |
| Xorazm | 264 | 259 | 7182 | 7309 | +1,8 |
| QQASSR | 384 | 420 | 20 129 | 26 279 | +30,6 |
| **O‘zSSR** | **2934** | **3397** | **138 706** | **182 861** | **+31,8** |

*Manba: [2, 153] (O‘zMA, R-837-fond, 32-ro‘yxat, 3066-ish). Izoh: foizlar muallif hisobi.*

1941-yil 1-yanvarda respublikada barcha toifadagi xo‘jaliklarda 456,8 ming bosh ot bo‘lib, shundan 389,6 ming boshi kolxozlar va xo‘jaliklararo korxonalarda, 42,8 ming boshi sovxozlarda, 24,4 ming boshi aholining shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida saqlangan [3, 126]. 1967-yil yilnomasida shu sana uchun 468,3 ming bosh ko‘rsatilgan [4, 122]. Har ikki ma’lumotga ko‘ra, ixtisoslashgan kolxoz fermalarida respublika otlarining taxminan 39–40 foizi saqlangan (muallif hisobi).

## Muhokama

Natijalar agrar siyosatning chorvachilikka ta’siri bir necha bosqichda kechganini ko‘rsatadi. Birinchi bosqichda yer-suv islohoti va paxtaga yo‘naltirilgan kooperatsiya mol egasi bo‘lgan qatlamni zaiflashtirdi. Ikkinchi bosqichda yoppasiga jamoalashtirish va quloqlashtirish chorvachilikning moddiy asosini yemirdi: qoramollar to‘rt yilda qariyb 42 foizga, tuyalar o‘n yilda uchdan ikki qismga kamaydi. Uchinchi bosqichda, 1930-yillarning ikkinchi yarmida, kolxoz tizimi doirasida chorvachilik qayta tiklana boshladi.

Cho‘chqalar sonining 16 baravar o‘sishi tiklanishning an’anaviy xo‘jalikka emas, rejali vazifalarga asoslanganini ko‘rsatadi, chunki cho‘chqachilik mahalliy aholi xo‘jaligiga xos bo‘lmagan. Yilqichilikda esa 1940–1941-yillarda ot fermalarining tez ko‘payishi urush xavfi kuchaygan sharoitda armiya va qishloq xo‘jaligining otga bo‘lgan ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin; bu masala qo‘shimcha arxiv tadqiqotini talab qiladi. Xorazmdagi turg‘unlik sug‘oriladigan dehqonchilik hududlarida yilqichilik uchun yem-xashak va yaylov imkoniyatlari cheklanganini aks ettiradi.

## Xulosa

1925–1941-yillarda O‘zbekistonda agrar islohotlar va jamoalashtirish chorvachilikning ijtimoiy asosini o‘zgartirdi: badavlat va o‘rtahol xo‘jaliklar yo‘qolib, mol va yer kolxozlar ixtiyoriga o‘tdi. Kooperatsiya va kreditlash siyosati paxtaga qaratilgani uchun chorvachilik shirkatlari rivojlanmadi.

Jamoalashtirish yillarida qoramol, tuya va boshqa mollar soni keskin kamaydi, 1938-yilga kelib ham 1928-yil darajasiga yetmadi. 1940–1941-yillarda kolxoz ot fermalari va ulardagi otlar soni tez o‘sdi, ammo hududlar o‘rtasida jiddiy notekislik saqlanib qoldi.

## ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Аминова Р. Х. Из истории коллективизации в Узбекистане // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 42–53.

2. Джураев Р. Х. Ўзбекистонда чорвачилик: аҳволи ва муаммолари (1917–1941 йй.): тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2021.

3. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.: статистический ежегодник / Госкомстат УзССР. – Ташкент: Узбекистан, 1988. – 343 с.

4. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1967 г.: статистический ежегодник / ЦСУ при Совете Министров УзССР. – Ташкент: Узбекистан, 1968.

5. Узбекистан за 15 лет. – Ташкент, 1939.

6. Шчекин В. А. Илғор техника колхоз йилқичилигига / А. Ҳасанов таржимаси. – Тошкент: ЎзССР Қишлоқ хўжалик давлат нашриёти, 1940.

7. Аминова Р. История совхозов Узбекистана, 1917–1960. – Ташкент, 1993.

8. Петков П., Горячкин А. Развитие животноводства в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, 1968. – 46 с.

9. Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Ленинград, 1973.

10. Dienes L. Pasturalism in Turkestan: its decline and its persistence // Soviet Studies. – 1975. – Vol. XXVII, No. 3. – P. 343–365.